

Проф др. Вељко Ђурић Мишина
Филозофски факултет, Косовска Митровица

Пролегомена

На почетку XX века у Европи је већина држава била груписана у два супростављена блока. У тим временима обе српске државе, Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора, нису биле сврстане, мада су обе тражиле ослонац у царској Русији.

Србија је држала централни део Балкана, са стратешки важним путевима у долинама Мораве и Вардара. Њен успон обећавао је скоро окупљање највећег дела српског народа који је тада живео у Аустро-Угарској и Турској. Зато је и сметала германским плановима о походу на исток. Германски страх од Србије био је појачан после победа балканских савезника над истрошеном Турском 1912—1913. године.

На Видовдан 1914. српски национални револуционар Гаврило Принцип убио је аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда. То је Аустрији био повод да Србији објави рат. Наредних дана у рат су ушле многе европске државе: 1. јула Немачка је објавила рат Русији, а два дана касније Француској. Италија је на почетку објавила неутралност. Међутим, после дугих преговора у Лондону је 1915. постигла договор с Великом Британијом и Француском о уласку у рат на њиховој страни јер је добила обећање да ће се територијално проширити на другу страну Јадрана.

Француска и Британија преговарале су с Румунијом и Бугарском да их придобију на своју страну обећавајући им српске територије: Румунији Банат, а Бугарској Македонију. Но, Бугарска није пристала па је ускоро пришла супротној страни и ударила Србији у леђа.

Србија је прве ратне године задивила свет својим победама. Међутим, ратна срећа це окренула. Србија је била окупирана а њен краљ, влада, врховна команда, војска и нешто народа принуђени да оду и изгнанство, преко Албаније. Страдање ових изгнанника било би много катастрофалније да руски цар Николај Други Романов није ултимативно тражио од својих савезника да помогну Србе.

Србију и Црну Гору окупирале су аустро-угарске и бугарске трупе заводећи такав терор и спроводећи злочине који могу да се пореде с турским из прошлих векова. Слобода је дошла у јесен 1918. године.

После отварања Солунског фронта у Грчкој 1916. године, француско-британско-српска војска окренула је рат у своју корист. Али, Британцима и Французима је и поред првих успеха на овом фронту ближе било ратиште на западу.

Солунски фронт је пробијен тек у јесен 1918. године. У наредним месецима капитулирале су једна за другом: Бугарска, Аустро-Угарска и Немачка. Крај рата означио је и крај четирију царевина: немачке, аустро-угарске, турске и руске. Царска Русија утонула је почетком 1917. године у грађански рат који је претворен у бољшевичку револуцију. Док су једне државе пропадале, настајале су друге: Финска, Летонија, Литванија, Естонија, Чехословачка итд.

Западни савезници били су економски јачи и издржљивији јер су иза њих

стале Сједињене Америчке Државе. Та чињеница је помогла ратним победницима.

Први светски рат био је најразорнији рат у доташњој историји човечанства.

Француска је била прва међу победницима која је створила Европу и систем који Немцима неће дозволити да убудуће обнове своју снагу. Зато се таква Европа назива и версајска Европа.

Србија је била међу ратним победницима. Стицајем историјских околности, њена влада и престолонаследник, од првих месеци рата, под утицајем у првом реду Француске, говорили су о стварању јужнословенске државе. Стога се у потоњим годинама разговарало и договорало са српским, хрватским и словеначким политичарима из Аустро-Угарске о окупљању у једну јужнословенску државу. Преговори су завршени 1. децембра 1918. проглашењем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. По ранијем договору, нова држава требало је да буде парламентарна монархија, са србијанском династијом Карађорђевића на челу.

Наредне две деценија показале су да је ова држава била осуђена на пропаст. У њој су били најгласнији хрватски политичари који су заговарали, у крајњем случају, независну Хрватску. У трагању за решењима која би стабилизовала државу, краљ Александар завео је на православни Божић, 6. јануара, 1929. године личну владавину променивши име државе у Краљевина Југославија, укидајући парламентаризам, многе грађанске слободе и права и много тога још. Но, све ово није стабилизовало државу. Напротив, у неким стварима ју је додатно дестабилизовало!

Непосредно по окончању Првог светског рата, Италију је захватио националистички и ауторитарни покрет познат као фашизам. Покрет се брзо раширио међу сиромашнијим слојевима због социјалне идеологије и незадовољним круговима буржоазије због ратног добитка који није одговарао савезничким обећањима Италији. Основа италијанског фашизма била је држава, а не нација као касније код нациста у Немачкој. Вођа покрета био је Бенито Мусолини. За неколико година, фашисти су добили апсолутну власт. Њихова ера почела је 30. новембра 1922. године када је краљ понудио Мусолинију да састави владу. Јануара 1925. укинута је скупштина и уведена отворена диктатура. Власт се ослањала на војску, полицију и одреде црнокошуљаша. У тим временима обзнањен је и план о стварању једне италијанске империје која би обновила старо Римско царство око Медитерана.

Некако истовремено док је у Италији настајао фашистички покрет, у Немачкој се појавио националсоцијалистички. Но, његов развојни пут био је много дужи. И у овом случају, тешка економска криза доприносила је ширењу и јачању тоталитарних и расистичких програма. Немачку је погодила много тежа криза јер је у протеклом рату била поражена. Основа нацистичке идеологије била је тврдња да Немачка може и мора да обнови своју величину тако што ће почети да ствара снажну и јаку државу. А пут ка томе циљу видео се у јакој власти која би окупила све Немце и сву снагу усмерила ка томе.

Мала Немачка радничка партија постала је позната тек појавом Адолфа Хитлера, Аустријанца који је у протеклом рату био добровољац у немачкој војсци. Хитлеров крајњи циљ био је стварање велике немачке империје. То је започео проглашавајући рађање Трећег рајха.

Италија је почела своју освајачку политику 1935. године нападом на Етиопију.

Немачким ревизионистичким плановима ишла је на руку и британско-француска политика о подели вођства у Европи с Немачком и Италијом. Мислили су да све могу решити разговорима и споразумима. То је значило, између осталог, и жртвовање малих држава средње Европе.

Пораз француско-британског концепта почео је 29. септембра 1938. године такозваним Минхенским споразумом када су Невил Чембрлен, у име Велике Британије, и Едуард Даладје, у име Француске, одобрили Немачкој припајање Судетске области верујући да су тако задовољили Хитлера. Чехословачка није имала право ни на какву жалбу нити времена да се прилагоди новој ситуацији.

Попустљиво понашање Британије и Француске оснажило је Хитлера у његовом даљем походу: прво је присајединио Аустрију и део Чехословачке. Словаци су били подстакнути од фашиста и прогласили су своју републику. То је био повод Хитлеру да немачка војска 15. марта 1939. уђе у Чехословачку.

У лето 1939. године политичка ситуација се искомпликовала када су Британија и Француска одбиле совјетску понуду о споразуму и оружаном помоћи у случају да једна од потписница буде нападнута. У тим околностима совјетски вођа Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин окренуо се нацистичком вођи Хитлеру. Споразум је потписан 23. августа 1939. године и имао је јавне и тајне клаузуле: Совјети су добили право да окупирају Финску и балтичке државице Естонију, Летонију и Литванију и целу источну Пољску, док је други део припао Немачкој.

Недељу дана касније, 1. септембра 1939. године, Немци су напали Пољску. Британија и Француска су се ставиле на страну нападнуте државе. Потом се поновило оно што се догодило јула 1914. Тако је Европа запливала у нови тотални рат.

Од свог оснивања, јужнословенска краљевина ослањала се на старе српске савезнике из некадашњег војног блока Антанте, у првом реду на Француску. По француској доктрини, ова држава требало је да послужи као брана немачком надирању на југоисток, да буде санитарни кордон према Совјетском Савезу.

Политика краља Александра желела је да осигура Југославију од бугарског и мађарског ревизионизма, али и од италијанских аспирација на Балкану.

Југославија је требала Британији и Француској да би очувале версајски систем. Тако је настао савез Југославије, Чехословачке и Румуније, назван Мала антанта. Циљ овог савеза био је чување постојећег система и спречавање било каквог ревизионизма. Мала Антанта нестала је са историјске сцене после немачког уласка у Чехословачку.

У жељи да директним разговорима у Паризу разјасни неке проблеме, краљ Александар је почетком октобра 1934. отпутовао у Француску. У Марсеју је 9. октобра заустављен када су га, заједно с француским министром спољних послова Лујом Бартуом, убили припадници македонствујушче Внутрешне Македонске револуционарне организације (ВМРО) и хрватске терористичко-сепаратистичке организације Усташа. Досад је утврђено да је атентат организован под директном заштитом из Италије и Немачке. Има индиција да у свему овоме ни Француска није била чиста. Исто то може да се каже и за Совјетски Савез. Једном речју, краљ Александар је био осуђен на смрт и није могао да је избегне.

По тексту раније написаног тестаментa, уместо малолетног краља Петра,

Краљевином Југославијом управљаће трочлано намесништво с кнезом Павлом Карађорђевићем као првим.

Владавина намесника прекинута је 27. марта 1941. Тај период, од октобра 1934. до марта 1941. године, у досадашњој југословенској историографији је много слабије обрађен од, на пример, историје Комунистичке партије Југославије у Краљевини. Тешко је укратко одговорити зашто је то тако!

У архивима, као што су Архив Југославије, Архив Војно-историјског института, Архив Српске академије наука и уметности и другим сличним институцијама постоје фондови богати историјском грађом, али углавном прилично несређени. По мојим сазнањима, нешто релевантних докумената изнето је из Југославије пре марта 1941. и налази се у приватним архивама и збиркама широм Америке и нешто мање у Европи. Да бисмо се у ово уверили, треба да погледамо само једну добру књигу која обрађује Краљевину Југославију управо за време намесништва. То је књига Јакоба Б. Хоптнера *Југославија у кризи 1934-1941*, али издање објављено у Лондону 1964, а не оно које је после десетак година објављено у Ријеци.

Листајући књигу Драгослава Ђорђевића *На раскрсници 1941*, објављену у Горњем Милановцу 1991, уверићемо се да је и кнез Павле једном америчком универзитету поклонио нешто од архиве. Нажалост, до те грађе у целини још увек није могуће доћи, између осталог и због услова под којима је депонована. Овај скуп може упутити молбу деци кнеза Павла, њиховим височанствима кнегињи Јелисавети и кнезу Александру, да помогну историчарима да добију увид у ову заоставштину.

Из сопственог искуства, радећи по архивама у Београду, тврдим да још увек има грађе која истраживачима није доступна. На пример, још увек се не зна шта крије Архив Јосипа Броза Тита. Тешко ми је у неколико речи објаснити зашто је то тако иако наслућујем више разлога.

У протеклих пет деценија, међу Србима у изгнанству објављена је занимљива грађа. Вреди издвојити многобројне текстове у часопису Српског културног друштва „Његош“ у Чикагу, у Америци. Посебно су значајни *Документи о Југославији*, некадашњег председника краљевске владе Драгише Цветковића, који су педесетих година у десет свезака објављени у Паризу. На овом месту морам да кажем да српска национална библиотека, Народна библиотека Србије, нема овај комплет!

Најбоље колекције часописа, књига и другог материјала донедавно су се налазиле у Савезном министарству за унутрашње послове. Распадом Југославије, распале су се и те збирке. Познато ми је да некадашњи радници ове институције, али и њихови сарадници, имају богате библиотеке с већим бројем примерака од, на пример, Библиотеке Српске академије наука и уметности. Сличне тврдње могу да важе и за архиву и библиотеку некадашњег Савезног министарства за иностране послове.

Историчарима који проучавају историју Краљевине Југославије познати су неколики зборници грађе:

Војно-историјски институт објавио је 1969. први том књиге *Априлски рат 1941. — Зборник докумената*, а 1987. други свезак који се односи на период март 1939. - април 1941. године и садржи документа југословенске, немачке, италијанске, совјетске, британске, француске, грчке и турске провенијенције.

Тротомно дело Живка Аврамовског *Британци о Краљевини Југославији* даје грађу британске провенијенције, наравно, оне која је доступна. На овом

месту вреди поменути да су Британци недавно продужили рок за отварање грађе релевантне за југословенску предратну и ратну историју за још 30 година. На овом месту морам да кажем и следеће: у британском Public Record Office-у у Лондону истраживао је Станиша Влаховић и објавио запажену књигу *Британско-југословенски односи 1941-1949. године*. Његова књига била је у Југославији на листи забрањених јер је припадао покрету Димитрија Љотића. Данас се та документа могу видати у зборницима Живка Аврамовског!

Вреди поменути још и зборнике које су објавили Американци а односе се на заплаћене немачке архиве. У првом реду мислим на *Documents of German Foreign Policy*.

За нашу тему интересантни су и немачки зборници с грађом насталом у Врховној команди Вермахта.

Није ми познато да су Совјети, односно Руси, објавили овакве зборнике.

До сада је објављено неколико књига сећања и дневника личности из врха југословенске политике. Овом приликом издвајам, између осталих наслова, следеће: Милан Стојмировић Јовановић, *Дневник 1936-1941*, Михаило Константиновић, *Политика споразума*, први део *Дневничке белешке 1939-1941*. и репринт издање мемоара Милана Стојадиновића *Ни рат ни пакт*.

Американац Иво Тасовац објавио је 1999. године књигу *American Foreign Policy and Yugoslavia 1939—1941* у којој има нове грађе америчке провенијенције.

Познато ми је да постоје веома интересантни рукописи познатих политичара и научних радника. Овом приликом издвајам рукопис о кнезу Павлу који је написао др Лазар Марковић, професор универзитета и министар у неколико влада, за које је тешко утврдити где се налазе: у архивама робијашнице у Сремској Митровици, где је Марковић провео више година, или приватној збирци у Београду. Други пример могу бити белешке Милана Антића, министра Двора, које се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности.

Ређање може да потраје. Но, то није мој циљ. Уосталом, добри истраживачи познају и архивске фондове и издаваштво и о томе им не треба причати. Моја је жеља била само да покажем да има шта да се чита и истражује.

У српској историографији има добрих биографија знаменитих личности које су обележиле своје епохе. Тако, на пример, о владарима из породице Карађорђевића, родоначелнику Ђорђу Петровићу Карађорђу, краљевима Петру Првом и Александру Првом има солидних биографија заснованих на научним истраживањима.

Да би се сакупило што више чињеница о једном времену или личности, треба урадити много. Између осталог, и припремити скуп научника на коме се могу чути различита сазнања и мишљења.

Током дружења и разговора с његовим краљевским височанством кнезом Александром и његовим секретаром Цивилног кабинета господином Миодрагом Јанковићем јавила се идеја о организовању округлог стола о кнезу Павлу Карађорђевићу и његовом времену.

Припреме су биле дуготрајне. Било је различитих препрека на путу до данашњег дана, до овога скупа. Мислили смо да окупимо угледне истраживаче не обраћајући пажњу на године искуства и научна звања. Имали смо више договора и обећања него што нас сада има овде. Не смемо бити незадовољни због тога што се овом приликом сакупило свега 20 проучавалаца овог периода.

После свих реферата и дискусија нећемо отићи из ове зграде с осећањем да смо о кнезу Павлу чули нешто сензационално. Али, не смемо ни да

потценимо напор и труд учесника и њихова достигнућа.

Биографију кнеза Павла Карађорђевића писао је један странац: Нил Балфур. Не желим да говорим о тој књизи зато што ће нам он лично причати о њој.

Задовољство ми је да га позовем да нам се обрати.